

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>
Cilt: 2 Sayı: 3 Haziran 2011

**KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DA ULUS-DEVLETLER
SİSTEMATİĞİNİN OLUŞMA SÜRECİ**
*"MODEL-NATION CONSTRUCTIONS IN CAUCASIA AND
TURKESTAN"*

Ergin AYAN*

Özet

Bu çalışmamızda bir arada yaşayan ve sosyolojik olarak tanımlanabilen ulusal birimlerin, yani belirli ulusal tiplerin ve onların muhtemel ilişkilerinin bir bütün olarak oluşturduğu-oluşturacağı Türk Dünyası'nın ulus-model kurgulamaları ele alınmıştır. Bu anlamda "günümüzdeki Türk Dünyası'nın tanımı 1990'lardan önceki tanımından oldukça farklıdır" şeklindeki açıklamaları geçersiz sayıp reddettiğimiz sürece önümüze yanıtlanması oldukça zor sorular çıkmaktadır. Yeri geldiği zaman geçmişi sistematik bir biçimde reddetme sorunu, toplumsal ve siyasal anlamda yenilikler yapmanın kaçınılmaz olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bundan hasil olan vaziyetin karmaşıklığı Türk Dünyası'ndaki ulus modellerini, onları Sovyet geçmişlerine bakarak tasarlayamadığımız zaman, yeni devlet yapılanmalarını nasıl formüle edeceğimizde ortaya çıkmaktadır. Kafkasya ve Türkistan'daki ulus ve devlet kavramları hakkında çok az şey biliyoruz ve bu konular hakkında araştırmalar yapmaya şiddetle ihtiyacımız var.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türkistan, Sovyetler, Prestroika, Türk Dünyası.

Abstract

In this study we researched the cohabitated groups that sociologically identified, which means specific national types and their model-nation

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

construcions. In this case our objection to the postulate: "Today definition of the Turkish World is different from pre-nineties definition" leaves us brainteasers. İn place to come, issue that refusing the past systematically, emerges in the situation that, when making a revisions inevitable in the social and political areas. The intrication of the situation deriving from that occurs when we cannot envisage nation models in Turkish World with regard to their Soviet past and when we are to formulate new government settlement.. We know very little about the concept of nation and government in Caucasia and Turkestan and we severely need to research on these issues.

Key Words: Caucasian, Turkestan, Soviets, Prestroika, Turkish World.

Giriş

*Dün bir kuş gördüm yaralı,
Düşmüş yurdundan aralı,
Dişlerdi göğsünü çalı,
Söyledi sana her kuralı,
Yaban kartalı kıydı bana,
Yurdum! ...ah sevgili ana.*

Sosyal ve siyasal değişimler, toplumları hızlı bir şekilde dönüştürdüğü ya da dönüşmek zorunda bıraktığı zaman geçmiş bugünün kalıbından, bugün de geçmişin kalıbından etkilenmek durumunda kalır. Geçmiş, sistematik olarak bugünü inşa ederken nazar-ı dikkate alınması gereken en önemli unsur haline gelir. Şöyle düşünülebilir "Ceddimizin bize bırakmış olduğu maddi ve manevi mirasa bir bakalım". Tarihsel süreci mekanik olarak tekrarlayamayız ama bu bakış açısı bizim köklü toplumsal dönüşümleri gerçekleştirmek isterken tarihsel ve güncel temellere dayanmamızı gerektirir. Tarihsel geçmiş bu manada yeni dönüşümlerin istinatgâhı durumunu alır. Elbette ki tarihe dönüp bakmak eski sistemleri geri getirmez. Örneğin Sovyet toplumunu 70 yıl önceki Stalin dönemine geri döndürmeyi amaçlayan bir ideolojik veya eylemsel girişim böyle bir vafsa sahiptir. Esasen Sovyetlerin kendi kuramsal aygıtı, genellikle gözlendiği gibi özünde statik bir yapıya sahip olup, tarihsel değişim ve dönüşüme intibak etmekte güçlük çekerken, böyle bir şeye teşebbüs etmek, değişik Sovyet toplumları arasındaki komünal toprakların sınırlarının ayırımını bile kurgulamayı gerektirecektir. Diğer taraftan bazı kesimler tarafından nefret edilen "Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Sovyetlerin dağılması" gibi yeni tarihsel oluşumlar, tarihin düzgün doğrusal akımına muhalif, tarihin dışında yabancı cisimler değildirlere. Bunlar tarihsel

değişimin, diğer boyutlarıyla birlikte çok daha yoğun toplumsal dönüşümler içeren bir yönünü temsil etmektedirler. Ayrıca, tarihi geri döndürme çabaları doğal olarak karşıt silahlı güçleri hareketlendirecektir. Benzer bir karşı-devrimci hareket 1956 yılında Macaristan'da gerçekleştiğinde, Stalinist bürokrasi de boş durmadı. Rusya, Macar devrimini bastırma için 200 bin asker, 3 bin tank ve hava bombardımanı kullandı. Macar halkının verdiği mücadeleye, işçilerin, öğrencilerin, yazarları, kadınların birleşik isyanı, Stalinist bürokrasinin cinayet araçlarıyla bastırılmış oldu. Geriye dönüş sürecinin basit ve düz bir hat izlemediği, alt ve üst yapıdaki bir dizi değişimleri zamana yayarak oluşturduğu, en azından 1989 sonbaharında ortaya çıkan karşı-devrimler göstermiştir. Bu tarihsel olaya ulusalcılık perspektifinden bakılınca, etkisi tarihsel açıdan bir başka benzerine rastlanamayacak kadar yeni bir "Türk Dünyası" yaratmak olmuştur. Türk Dünyası açısından yitilmiş bir geçmiş, bir kavimler hafızasını geri getirme düşüncesinin tam anlamıyla başarılı olamayacağı tahmin olursa bile bu tür teşebbüsler gündeme gelmekte ve bu düşünce etrafında hareket edilmektedir. Şimdi aklımıza şu soru geliyor: Yeni ortaya çıkan Türk menşeli cumhuriyetler ulus-model sistematikliğini kurgularken geçmişin hangi yönlerini seçeceklerdir. Tarihçiler, ulus-devlet yapılarına nazarı dikkat çekmeye çalışırken, geçmişe bakarak genellemeler yapma itiyadında olabilirler. Ancak bu konularda önermeler yapmadan önce bir takım sistemleştirmeleeri gözden geçirmeli, diğer sosyal bilimcilerden ve kuramcılardan faydalanmalıdırlar. Ayrıca, devlet adamları fiilen çökmüş olan bir sosyo-ekonomik ve siyasal yapıyı restore etme teşebbüsü hislerine kapılmamalıdırlar. Bu noktada tarihsel deneyim, günümüzün tutucu olmayan geleneklerini yeniden tanımlamaya uygun bir terminolojiyi dile getirebilecektir. Rus istilasından önceki Kafkasya ve Türkistan'ın özgür Türk menşeli kavimleri veya dağılma süreci öncesi Sovyet halkları bu durumun çarpıcı örnekleridir. Burada günümüzle uzak geçmişleri arasındaki bağların zahiri kaldığı bu kavimler hakkında söylenebilecek birkaç sözümüz olacak.

Düzgün doğrusal olmayan tarihsel süreçten yeniden gelenekselleşmeye

*Sovyet döneminin izlerinden kurtulmaya
hizmet edecek bir Türkistan tarih felsefesi,
bütün Türk tarihçilerininin hayati sorunu olmalıdır.*

Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında kurulan yeni Türk menşeli cumhuriyetler, Rusların Sovyet döneminde çizdiği sınırlar ve verdiği kimlikler temelinde doğmuştur. Türk dilli halklar, Sovyet toplumu olarak adlandırılan bir toplum tipinden,

başka bir toplum tipine geçiş dönemi yaşadılar ve yaşamaktalar. Sovyet toplumunun doktriner gelişimini kendi yoluna terk etmenin doğal olan bir ulus model kurgulamasına dönüşerek, geçiş döneminin daha hızlı bir biçimde rasyonelleşmesi ümit edilmektedir.

Asya'daki Türk topluluklarının önemli bir kısmı esasen Ruslar tarafından geliştirilen ama buradaki toplulukların tam bir aidiyet ve sadakat hissetmedikleri toplumsal ve siyasal kimlikler temelinde bağımsızlıklarını kazandılar. SSCB tarafından ulus olarak nitelendirilen bu topluluklar, aslında Ruslar tarafından ve onların istek ve çıkarlarına uygun olarak tasarlanmışlardı. Dağılma süreci öncesi Sovyetlerde toplumlara kimlikler, sosyalist cumhuriyetlere üyelik münasebetiyle ideolojik olarak verilmekteydi ve bu da toplumları oldukça sabit bir hale getiriyordu. Bu toplumlar, sosyalist sisteme entegre edilmeye çalışılıyordu. Her şey üç aşağı beş yukarı önceden belirlenen stratejilere göre yürütülmekteydi. Yani aslında Kafkasya ve Türkistan halklarının kimlikleri, kendi içlerinden olmayan dış şartlar tarafından belirleniyordu. Siyasal, toplumsal ve milli kimlikler, Sovyetler tarafından belirlenen bir şeydi ve bunu değiştirmek için yapacak fazla bir şey yoktu, tıpkı siyasal sınırlar gibi.

Brzezinski Avrasya Balkanlarını etnik bir mozaik olarak tanımlıyor. Buna göre Devletlerin sınırları 1920'ler 1930'larda, Sovyet Cumhuriyetleri resmi olarak kurulurken Sovyet haritacıların arzusuna göre çizilmiştir. Hiçbir zaman Sovyetler Birliği'ne dahil edilememiş olan Afganistan bir istisnadır. Sınırları genel olarak etnik ilkelerle çizilmiştir. Kremlin'in Rus İmparatorluğu'nun güney bölgesini bölüp boyun eğdirme çıkarını da yansıtır. Bu yüzden Moskova, Türkistan milliyetçilerinin farklı Orta Asya insanlarını Türkistan diye adlandıracak tek bir siyasal birimde birleştirme önerilerini reddetmiştir. Moskova bunun yerine çok parçalı, farklı yeni isimleri olan beş farklı cumhuriyet yarartmayı tercih etmiştir. Tahminen benzeri hesaplarla, Kremlin bir Kafkas federasyonu planını da bir kenarda bırakmıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından, Kafkasya'daki üç devletin de, Türkistan'daki beş devletin de yeni bağımsız durumlarına ya da gerekli bölgesel işbirliğine hazırlıksız olmaları şaşırtıcı değildir¹.

Brzezinski'nin ifade ettiği gibi, Türkistan halklarının ulusal bağları Sovyetlerin sosyal ve politik yapılanması yoluyla azalırken, yeni bir "Orta Asya" kavramı ortaya çıktı. Ulusal kimlikler artık değişik türlerde özgürlükler ve haklar sunacağını vadeden devrimle ve ortadan kalkan sınıfların

¹ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 179.

sonucu olarak devlet tarafından oluşturulmak zorundaydı. Bu nedenle Sovyetler, "Türkistan" diye adlandırılacak tek bir siyasal birime tepkilerini göstermiştir. Bu Türkistan devletleri inşa edilmeden evvel bir yandan yerel dil ve tarih abartılarak Türk topluluklarının farklılıkları pekiştirilmiş, öte yandan da yerel kültür ve gelenekler büyük oranda tahrip edilerek yerini Rus kültür ve geleneklerinin alması sağlanmıştı.

Kuzey Kafkasya'da kullanılan usûller parçalamanın en son noktalarına kadar ulaştırılmış ve kabile tipi mikro milliyetlerin doğuşuyla sonuçlanmıştır. Bu siyaset, birbirlerine oldukça yakın diller konuşan üç grup Müslüman halkın bir araya gelmesini imkânsız hâle sokuyordu. Çeçen-İnguş grubu, saf Edigelerden ve akrabaları olan Kabard, Çerkez ve Abazalardan meydana gelen Edige grubu ve nihayet aynı dili konuşan Karaçay ve Balkar Türk grupları birbirlerinden tamamen ayrıldılar².

Tafsilatına burada girmeyeceğimiz savaşlar neticesinde³ 11 Mayıs 1918'de kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti⁴ Sovyetler tarafından Haziran 1920'de ortadan kaldırıldıktan sonra, Sovyet Kızıl Ordusu Kafkasya'yı işgal ederek bölgeyi Sovyet hâkimiyeti altına aldı⁵. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Sovyetler Birliği tarafından dağıtılınca onun yerine SSCB'ye bağlı idari birimler kurulmuştur. Öncelikle 1921 yılında Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti özerk hale getirilmiş, 1922 yılında ise Adige, Çeçen, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya ve İnguş Özerk Bölgeleri kurulmuştur⁶.

Sovyetler Birliği döneminde Kuzey Kafkasya'da böl-yönet politikası tam anlamıyla uygulanmıştır. Öncelikle 1926 yılında Çerkesler; Kabardeyler ve Çerkesler olmak üzere ikiye; 1970 yılında ise Kabardeyler, Adigeler ve Çerkesler olmak üzere üçe ayrılmışlardır⁷. Sovyetler Birliği tarafından bilinçli yapılan bu ayrışma Kafkas halklarının kendi arasında etnik gruplara ayrılmasına neden olmuştur. Halkın tarihten gelen çekişmelerini de göz önüne alırsak etnik çatışmaların nedenleri daha kolay anlaşılacaktır. Sovyet hükümeti Kafkasya'da oluşturduğu özerk cumhuriyet ve bölge sınırlarını, bölge halklarını işbirliğine ve aralarındaki anlaşmazlıkları

² A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslâm'ın 400 Yılı*, Çev. Nezih Uzel, Kent Basımevi, İstanbul 1981, s.155.

³ Mustafa Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", *Avrasya Etüdüleri*, Kış 1995, C. 1, S. 4, s. 101-128.

⁴ Ahmet Hazer Hızal, "Kuzey Kafkasya İstiklali ve Türkiye Matbuatı (1918)", *Birleşik Kafkasya Dergisi*, Mayıs-Haziran-Temmuz 1965, Sayı 4, s. 42.

⁵ Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, Yedi Yıldız Yayınları, Samsun 1998, s. 23.

⁶ Savaş Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, IQ Yayınları, İstanbul, 2002, s. 52.

⁷ Mithat Çelikpala, "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", *Kafkasya Dergisi*, Mart 2006, S. 1, s. 38-51.

gidermeye yöneltecek biçimde değil, merkezin kontrolünü kolaylaştıracak şekilde değiştirip bozarak çizdi. Böylece Kafkasya halkları arasındaki rekabet ve uyuşmazlık daima körüklendi. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Kafkas halklarını suni bir biçimde bölen ve aralarına sınırlar koyan Sovyet hükümeti Kafkas halkları arasındaki etnik çatışmaların baş provokatörüdür. Bugün de Rusya Federasyonu'nun aynı politikayı izleme yolunda olduğu gözlenmektedir. Bu uluslar halkın tamamının birbiriyle sıkı bir dayanışma içinde olduğu bir bütün de oluşturmuyorlardı. İçinde ulus düşüncesini zayıflatan ulusüstü komünist ideolojinin yanı sıra kabilecilik, bölgecilik gibi pek çok ulusaltı sadakat biçimleri vardı. Onların ulus gibi görünmeleri daha çok aynı idari birim içinde, aynı merkezi otoriteye zorunlu bağımlılıktan ve görünürdeki simgelerden kaynaklanıyordu.

Hürriyetin getirisi “Yeniden Ulusal Bilinçlenme”

*Eğer sınırlarımız dışında kalan
Türk soydaşlarımıza bağlı kalmazsak
Büyük Atatürk'ün, Ziya Gökalp'in, Gaspıralı'nın
ve bütün gelmiş geçmiş Türkçülerin ruhları,
tinleri inleyecek ve geçmişbilim
bizi hiç bağışlamayacaktır.*

Bugün Kafkasya ve Türkistan'ın geleceğine jeopolitik bir açıdan baktığımızda iki temel nokta önem kazanmaktadır; Rusya'nın rolü ve Eski SSCB'nin Müslüman devletlerini gitgide nüfuzu altına almaya çalışan komşu ülkelerin rolü. Kafkasya ve Türkistan üzerindeki Rus nüfuzunun başlıca sebebinin sömürgeci faaliyetlerinin ürünü olduğunu hatırlamakta fayda vardır. İmparatorluğun gücü, sömürgelerine elbette ki bazı yararlar sağlamıştır. Eğitim, alt yapının tamamlanması, teknoloji ve daha geniş ve teknik olarak daha gelişmiş bir kültürle olan bağlantılar. Rusya'nın müstemlekeci varlığı, gerek Çarlık döneminde ve gerekse Sovyet döneminde olsun, bu avantajların çoğunu sağlamıştır⁸.

SSCB'nin, mevcut idari bölümlenmeye uygun biçimde sadece Sovyet cumhuriyetleri temelinde dağılmasıyla birlikte, Ruslar tarafından zayıf ve kusurlu biçimde tasarlanmış bu uluslar bağımsız devletlerine kavuştular, ama aynı zamanda ulus yapılarının sorunları ve zayıflıklarıyla da yüzleştiler. Bundan sonra bu cumhuriyetler sınırları içindeki insanları tam bir dayanışma içinde birlikte yaşamaya ve kader birliği yapmaya

⁸ Graham E. Fuller, “Yeni Bir İmparatorluğa Doğru mu? Rusya Kafkasya ve Orta Asya”, Çev. H. Mansur Nevruz, *Birleşik Kafkasya*, Mart-Nisan-Mayıs 1996, Sayı 6, s. 20.

yöneltecek bir süreçle, bir başka ifadeyle gerçek bir ulus bilinciyle örgütlemek sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Bu yeniden uluslaşma sürecinde temel sorun ise, hem gerçekçi bir yaklaşımla Rusya'yla ilişkilerin devam ettirilmesi zorunluluğu, hem geçmişin olumsuz mirası ve ulusal niteliği bozan Rus kültür ve etkisinin kırılması gerekliliği, hem de ulusaltı sadakatlerin ulusal kimlik içinde eritilirken ulusu mümkün mertebe yurttaşlık temelinde tanımlayarak farklılıklardan kaynaklanabilecek olumsuzlukların giderilmeye çalışılmasıdır. Ayrıca, bu çabanın küreselleşmenin getirdiği uluslararası gelişmelerle örtüşmemesinden kaynaklanan sorunlar da vardır. Bir başka deyişle, özellikle Avrupa'da ulusal kimlikler aşılmaya çalışılırken ve uluslararası alanda ulus-devlet yapıları tartışmaya açılırken, Türkistan coğrafyasındaki uluslaşma çabalarının nasıl başarıya ulaşabileceği ve bunun çağa uygunluğu ciddi bir sorun oluşturmaktadır⁹.

Bölge öz kimliğinin arayışı içindedir. Sovyet kuralcılar tarafından oluşturulan "cumhuriyetler" nisbeten yenidir ve milli devletler olma yolundaki prosesi henüz başlatmışlardır. Onlar daha yeni yeni gerçek modern kimliklerini, potansiyel müttefiklerini, rakiplerini ve muhaliflerini keşfetme hürriyetine erişmişlerdir. Bu süreç uzun sürecek ve kaçınılmaz bir biçimde uzun vadeli oryantasyonu etkileyecektir. Bu oryantasyon Rusya'dan uzaklaşma yolunda olacaktır¹⁰.

Tarihsel açıdan bakıldığında ulusların, birbirinden farklılaşmasına neden olan, çok farklı süreçlerin bulunduğu görülür. Genel hatlarıyla, ulusları ortaya çıkaran beş tarihsel süreçten söz edilebilir. Birincisi, 14-18. yüzyıllar arasında Batı Avrupa'da yaşanan ticaret, aydınlanma, modernleşme, sanayileşme gibi gelişmelerle, yöresel ve feodal kimliklerin ulus içinde bütünleşmesi ve yerel bağlılıkların aşıldığı süreç. İkincisi, birincisiyle eşzamanlı olarak ve onun bir yan ürünü biçiminde keşifler döneminde başlayan kolonizasyon süreci. Üçüncüsü, Doğu Avrupa'da, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının çözülme süreçleri. Dördüncüsü, II. Dünya Savaşı sonrası sömürgelerin çözülmesi süreci. Beşincisi, 1990 sonrası SSCB ve Doğu Bloku ülkelerinde yaşanan çözülme süreci¹¹.

Bu süreçler, temelleri birbirinden farklı uluslar doğmasına neden olmuştur. Bu açıdan Anthony D. Smith'in tasnifi manidardır. Ona göre

⁹Erol Kurubaş, "Uluslararası Topluluğun Temel Birimi Olan 'Ulus' Üzerine Kavramsal ve Kuramsal Bir İnceleme", **Adnan Tezel'e Armağan**, Marmara Üniversitesi Yayını, No. 600, İstanbul 2000, s. 360.

¹⁰Graham E. Fuller, **a. g. m.**, s. 21.

¹¹Erol Kurubaş, **a. g. m.**, s. 360.

uluslar, Batı Avrupa'nın İngiltere, Fransa gibi sürekli uluslar; ABD, Kanada, Avustralya kolon ulusçuluğundan doğan göçmen uluslar; imparatorlukların parçalanmasından doğan Almanya gibi Orta ve Doğu Avrupalı etnik temelli uluslar ve sömürgeciliğin tasfiyesinden doğan Afrika ve Asya'daki devlet temelli uluslar biçiminde ayrılabilir¹².

SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan devletlerdeki uluslarsa sömürgeciliğin tasfiyesi sürecindeki gibi devlet temelli olmakla birlikte özellikle Türkistan'dakiler hem Ruslar tarafından icat edilen etnisiteler temelinde oluşturulmuş olduğundan hem de sömürgecilikten kurtulma süreçlerinde var olan güçlü bir ulusçuluk ve örgütlü bir ulusal kurtuluş hareketinin mücadelesi olmaksızın önceki yönetimin çizdiği sınırları esas alarak ortaya çıktığından, diğerlerinden farklılık arz etmekte, etnik ve devlet temelli uluslar görünümü kazanmaktadırlar. Bu ulusların Batılı modele ne kadar yaklaşabileceğini devam eden yeni ulus inşası süreci belirlemekle birlikte, gelinen aşama itibarıyla etnik temelin güçlendirilmeye çalışıldığı, o nedenle de etnik temelli ulus modellerine yaklaştığı söylenebilir¹³.

Türkistan Türk kavimleri tarihçileri ilgilendirebilecek zengin bir geçmişe sahiptirler. Bu kavimlerden herhangi birine üye olmak, kendisi bir Anadolu Türk'ü olsa bile kendisini mensup olduğu ulusun geçmişine göre konumlandırmak demektir. Bu nedenle Türk ulus bilincinin sürekli bir boyutu Türk kavimlerinin kültür ve medeniyetleri ile diğer tarihsel kalıplarının zorunlu bir bileşenidir. Türk tarihçilerinin önündeki başlıca sorun da önce Türk kavimlerinin sonra da Türk ulusunun tabiatını çözümlmek ve ulus-modellerdeki dönüşümleri takip etmektir.

Türkistan Türk toplulukları 16. Yüzyıldan itibaren Rus egemenliğine girmeye başladılar ve eş zamanlı olarak sistematik Ruslaştırma ve Ortodoksların politikalarına maruz kaldılar. Bir taraftan bu politikaların büyük oranda başarısız kalması, öte taraftan özellikle 19. Yüzyılda Türkistan'ın işgaliyle birlikte çok sayıda Türk kökenlinin Rus egemenliği altına alınması sonucu bu topluluklara ayrı kimlikler kazandırarak parçalama politikası uygulamaya konuldu. Böylece Sovyetik ulusun temelleri atılmaya başlandı. Etnografya ve dilbilim, bu politikanın temel araçları oldu. Bir yandan kimi tarihsel ayrılıklar, anlaşmazlıklar, düşmanlıklar, coğrafi nedenlerden kaynaklanan tarihsel geçmiş, dilsel

¹²Anthony D. Smith, *State and Nation in the Third World, The Western State and African Nationalism*, A Member of the Harvester Press Group, Britain 1983, s. 122-123.

¹³Erol Kurubaş, "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi (UHP)*, 2006, Cilt 2, Sayı 5, s. 112-133.

farklılıklar ve adetler derinleştirilirken, öte yandan Rus dil ve kültürü etkinleştirilmek suretiyle Türk toplulukları farklı kimliklerle tanımlandı. 19. Yüzyılda Nikolay İlminskiy¹⁴ gibi kimselerin özel gayretleri sonucunda Türk topluluklarına farklı etnik kimlikler kazandırma yolunda büyük mesafeler alındı. Örneğin, yerel diller derlenip eğitim dili yapılarak, bu dilin belli bölgelerde kurumsallaşması sağlandı. Aynı dil başka bölgelerde yasaklanarak, müstakbel ulusun coğrafi sınırları da oluşturulmaya çalışıldı. Tatarca'nın Tataristan'da kurumsallaşırken Kazakistan'da yasaklanması bunun açık örneğiydi¹⁵.

Kazan'da Üniversitede Türk lehçeleri ve ilahiyat üzerine çalışan Ortodoks papazı Prof. N. İlminskiy'e göre, Rusya idaresinde yaşayan Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın tek yolu vardır. O da bunlara Rus dili ve Hıristiyanlığın öğretilmesidir. Bu alanda yoğun bir çaba içinde olan İlminskiy'nin faaliyetini yerinde görüp oldukça etkilenen Rus Eğitim Bakanı D. A. Tolstov, bu metodun Ruslaştırmada iyi bir yol olabileceğine inanmış ve bu metodun bütün Müslüman Türklerde uygulanması için Çar II. Aleksandr'a mektup yazarak onun desteğini almayı başarmıştır. Bunun üzerine İlminskiy'nin metodunu tüm Rus olmayan halklara tatbik edeceğini ilan eden Tolstov "Anavatanımızın sınırları dâhilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir" demektedir¹⁶. İlminskiy'in geliştirdiği proje bağlamında Rusya eğitim kurumları ve basın kullanılarak yazılı dil hüviyeti kazanmış diller, lehçe ve şivelere ayrılarak çok sayıda yazı dili üretilmiş, ardından da iç içe geçmiş etnik gruplar "aracı dil" olarak Rusça'ya mecbur edilmiştir. İlminskiy, Türk bölgelerinde açılan Rus okullarında Türk çocuklarını Ruslaştırmakla kalmayıp bunların Hıristiyanlaştırılması için de Rus Eğitim Bakanlığı ile birlikte büyük gayret sarf etmiştir. İlminskiy, Türkler için açılan Rus okullarında, Rusçanın yanı sıra her Türk boyunun kullandığı lehçeyi, Rus alfabesinde, ayrı bir dil gibi öğretmiştir¹⁷.

Milletlerin var olup olmaması konusunda dilin önemi ortadadır. Her ülkede olduğu gibi, Rusya'da insan grupları millî dillerini kaybettikleri ölçüde milliyetlerini de yitirmişlerdir. Millî dilin kullanılışı yahut kaybe-

¹⁴ İlminskiy'nin Ruslaştırma politikası faaliyetleri hakkında bk. Mehmet Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)**, TKAE Yayını, Ankara 1987, s. 26-30; Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 58 vd.

¹⁵ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Morali, Metis Yayınları, İstanbul 2000, s. 92-93.

¹⁶ Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 27-32.

¹⁷ H. Sadoğlu, "Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Aralık 2002, Sayı 141, s. 13.

dilmiş oluşu, milliyetin var olup olmadığının en güzel delilidir. Sovyetlerin dil konusunda takip ettikleri politikanın iki hedefi olmuştur. Bir taraftan millî dilleri zenginleştirerek geliştirmeyi, diğer yandan Rus dilini ikinci millî dil hâline getirmeyi amaçlamıştır. Sovyet dil politikasında Rusça'nın zamanla tüm yerlilerin dili olacağına inanılmıştı, bu dilin gelecekte bütün milletlerin üzerine çıkacağı ümit edilmekte idi. Sovyetler Birliği halkları içinde en gelişmiş elemanların ilerde bu dili konuşacağına mutlak nazarıyla bakılmaktaydı. Böylece millî edebî diller, hem içten hem de dıştan iki taraflı bir baskı altına alınmıştır.

İç baskı, dilleri modası geçmiş kelimelerden temizleyerek modernleştirme çabasıdır. Dinî kelimeler, arkaik deyimler artık kullanılmayan sınıfsal kelimelerdir. Bunlar değiştirilmek istenmiştir. Temizlik kampanyası, zenginleştirme ile tamamlanmakta, bu sırada yerli dillerin içine Rus yahut enternasyonal politik, ekonomik, teknik veya hukukî kelimeler sokulmaktaydı. Bu kelimeler eskiden olduğu gibi yerli dil için hiçbir bilimsel geçmişe dayanmaz. Üstelik yeni kelimeler, geldikleri dilde olduğu gibi yazılmaktadır. Bunlar dilbilgisi=gramer yönünden de Rus diline bağlı kalmaktadırlar. Dil politikası böylece millî dillerin üzerinde Rusçayı hâkim kılmak ve aynı dilin parçaları olduğu hâlde değişik şekiller kazanmış dilleri büsbütün birbirinden ayırmak gayesini gütmekteydi. Ruslar bu yoldan Müslüman aydınların bir araya gelmelerini önledikleri gibi, bu topluluğun Türkiye, İran ve Afganistan'la olan bağlarını da kesmekteydiler. Diğer taraftan yerli dilleri Ruslaştırmak, Rus kültürünü yaymanın bir başka çeşidi olarak görünmekteydi. Yerli dillerin içinde Rusça kelimeler öylesine artmıştır ki, Rusça'nın yardımı olmadan söz konusu dilleri tam mânâsıyla konuşma imkânı kalmamıştır. Ruslaştırmak şeklinde gelişen dış baskı ise Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslüman ve Rus halkları bir araya getirmek maksadıyla Rusçayı birinci yahut ikinci dil yapmak çabasıdır. Bu çaba özellikle kırsal kesimde yaşayan kütlelerde önemli tesir uyandırmıştır. Buna karşılık şehirlerdeki durum oldukça değişiktir. Rusça yerli ilk ve ortaokulların tamamında öğretilmekte, ayrıca yüksek öğretimin temel dili durumunda bulunmaktaydı. Öğrenimini yüksek kademelerde devam ettirmek isteyen genç yerli, mutlaka Rusça öğrenmek zorundaydı. Hayatta başarı kazanmak ve kariyer yapmanın kaçınılmaz yolu, Rusçayı iyi bilmektir.

Bununla birlikte SSCB döneminde yerli dillerin tamamen ortadan kalkması bahis konusu değildir. Bolşevikler çağında genel olarak Türk Dil Birliği'ne daha sert bir düşmanlık gösterilmesi doğal idi. Buna rağmen Rusya'da yaşayan bir Müslüman, anadilini hiçbir zaman unutmaz. Sadece iki dil konuşan bir insan olur. Rusça, iş ve yönetim konularının dilidir. Millî

dil ise çalışma hayatının dışında ve gündelik hayat içinde kullanılan bir araçtır. Bu durum İngiliz hâkimiyeti sırasında Hintlilerin vaziyetini andırmaktadır¹⁸.

Dil sahasındaki Ruslaştırma çabası başka bir millî toprağa yerleştirilmiş olan kolonilerde daha başarılı olmaktadır. Meselâ Türkistan'da yaşayan Tatarlar, dil ve kültür bakımından kendilerine çok yakın olan çevreden değil, Ruslardan etkilenmişlerdir. Yerleri değiştirilmiş topluluklar arasında şehirlerde yaşayanlar daha çabuk Ruslaşmışlardır. Kır kolonileri ise çevre halkları tarafından eritmeye yatkın olmuşlardır¹⁹. Önce Çarlık rejimi, sonra komünist rejimi Rusya'daki esir Türkleri parça parça bölmüştür. Bunların büyük topluluklar halinde bir arada yaşamalarına imkân verilmemiş, devamlı sürgünlerle 22 milyon kilometrekarelik Sovyet topraklarının dört bir tarafına atılmışlardır²⁰.

Ulusal Kimliklerin Siyasal ve Kültürel Formülasyonu

*Sen istersen kalbimi parçala kır, çiğne, ez,
Benim gene bu yolda tükenmez bir canım var.*

Azerbaycan Milli Şairi Gültekin

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ulus oluşturma, İslâm ve kimlik sorunları, hazırlıksız olan Türkistan devletlerinin önüne geldi. Sovyetler Birliği'nin tesis etmeye çalıştığı Sovyet insanı ve toprağa dayalı ulus-devlet oluşturma siyasetleri, bağımsızlık sonrası dönemde Türkistanlı liderler tarafından milliyetçi bir çizgiye oturtularak uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda, egemen etnik grubun üzerine ulus-devlet inşa etmeye gayret eden liderler İslâm dinine de ayrı bir önem vermişlerdir. İslâm dini, toplumu birleştiren çimento olarak görmekle beraber, yine de radikal ve siyasal İslam akımının gelişmesine kesinlikle izin vermemektedirler²¹. Günümüzde Türkistan coğrafyası, 50 milyonu aşan nüfusuyla ve 4 milyon kilometrekare alanıyla Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) alanının %20'sini teşkil etmektedir. Coğrafi olarak en geniş alanı kaplayan ülke Kazakistan ve en kalabalık ülke de Özbekistan'dır. Türkistan nüfusunun çoğunluğunu Türk kökenli ve Türkçe konuşan insanlar teşkil etmektedir; ayrıca tüm Türkistan halkları İslam dinine mensuptur. Din, geleneksel iliş-

¹⁸ Arın Engin, "Rus baskısındaki Türklerde Uyanıklık ve Türk Birlikçiliği", **Türk Birliği**, Nisan 1967, Sayı1, s. 6.

¹⁹ Bennigsen-Quelquejay, a. g. e., s. 246-251.

²⁰ Tekin Erer, "Türkleri Nasıl Parçaladılar?", **Türk Birliği**, Temmuz 1966, Sayı 4, s. 38.

²¹ Geniş bilgi için bk. Ertan Efegil-Pınar Akçalı, **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite**, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2003.

kiler ve milliyetçi duygular, bu toplumları bir arada tutan en etkili kavramlardır. Bölge insanlarının büyük çoğunluğunun kullandığı diller, Türkî dil gurubuna aittir. Türkmen dili, Anadolu Türkçesiyle oldukça yakındır (her ikisi de Oğuz grubuna aittir) ve Türkmenistan, Afganistan, İran ve Türkiye’de konuşulmaktadır. Kazak, Kırgız ve Tatar dilleri, Türkî dillerinin Kıpçak grubuna aittir ve yaygın olarak Kazakistan, Tacikistan, Afganistan, Kırgızistan’da kullanılmaktadır. Özbek ve Uygur dilleri, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Uygur bölgesinde yaygındır. Bu dillerin yanı sıra Rusça, hem yerli halklar hem de etnik Ruslar tarafından konuşulmaktadır. Çince, Moğolca, Farsça ve Tibet dilleri bölgenin belirli kısımlarında kullanılmaktadır. İslam dini, Türkistan ülkeleri, Afganistan, Doğu Türkistan ve komşu ülke insanlarının ortak dinidir. Bölgenin büyük bir bölümü Sünnî olmasına rağmen Şiilik de Azerbaycan, Afganistan ve kısmen Pakistan da yaygındır. Tibet Budizm’i, Moğolistan, Tibet ve Güney Sibirya bölgesinde görülmektedir. Sibirya’da Şamanizm yaygındır. Çin Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra batıya doğru artan göçler bölgede Konfüçyanizm ve diğer inançların artmasına neden olmuştur. Hıristiyanlık bölgede çok eski yüzyıllarda güçlü olmakla beraber günümüzde yaygın mezhep Rus Ortodoksluğu’dur ki üyeleri yoğun olarak Kazakistan’da yaşamaktadır. Yahudiler ağırlıklı olarak Özbekistan’ın Buhara bölgesinde yaşamaktadırlar ve 1990’lardan sonra başta İsrail olmak üzere batı ülkelerine göç etmişlerdir. Türkistan’da İslam, siyasal bir güç olmaktan ziyade kültürel bir boyuta sahiptir. İnsanlar kendi kültürel kimliklerini, Slav ve diğer kültürlerden ayırt etmek için, İslam’a referansla tanımlamaktadır. Bu anlamda, İslam’ın bölge genelinde siyasal mücadele için bir temel teşkil etmesi düşünülemez²².

Çarlık ve Sovyet Rusya dönemlerinde eritilmek istenilen ve bu yönde de belli bir mesafe alınan Türkistan’daki Türk kimliğinin tekrar uluslararası düzeyde gündeme gelmesi, Sovyet sisteminin dağılması ile başlar. Eski Sovyet sisteminden geride kalan idari yapı içerisinde, eski sistemin devamı niteliğindeki mevcut kadrolar kültürel, ekonomik ve siyasi alanda uluslararası arenada meşrulaştırma gayretlerine başlamışlardır. 1986 yılında Gorbaçov iktidara geldiğinde, glasnost ve prestroika politikaları ile kültürel, dini ve entelektüel hayat üzerindeki devlet denetimini gevşetmeye başladı. Esasen hem eğitimde, hem de kültürde esas değişimin, demokratik esaslar doğrultusunda uygulanması Gorbaçov döneminde başlar. Böylece bu dönemden itibaren milli duygularda canlanma söz konusu olmuştur. Eski rejimin bu tür amaçlı politikaları sonucu, örf ve adetlerini kaybetmiş,

²² Şatlık Amanov, *ABD’nin Orta Asya Politikaları*, Gökkuşbe yayıncılık, İstanbul 2007, s. 69 vd.

milliyetin önemli unsurlarını teşkil eden, dininden uzaklaşmış ve en önemlisi ana dilini unutmuş ya da kullanma gereği hissetmeyen milli denmesi oldukça zor topluluklar meydana gelmiştir. Yaratılan milli kimlikler en yakın kardeş toplulukları birbirine rakip hatta düşman duruma getirmiştir. Bu gerçekler 1985'ten itibaren gündeme gelmeye başlamıştır. Bu şuurlaşma diğer topluluklarda olduğu gibi Türk topluluklarında da milli bağımsızlık arzularını artırmıştır²³. Nitekim Mehmet Emin Resulzâde, 1968'de çıkan bir yazısında bunu şöyle dile getirmektedir "Çarlığın çöküşünde birinci amil sosyal akımlarda olmuştu; Bolşevizmin çöküşünde ise bu birincilik şüphe yok ki milli hareketlerdedir²⁴.

19 Ağustos 1991'de Gorbaçov Kırım'da tatildayken SSCB Acil Durum Komitesi tarafından bir ihtilal yapıldı. Ancak Boris Yeltsin karşı bir hareketle Gorbaçov'un Moskova'ya gelmesini ve görevine devam etmesini sağladı. Aynı gün Kremlin Sarayı'nda 1917'den önceki Rus bayrağı çekildi. Gorbaçov gelişmeler üzerine Komünist Parti Genel Sekreterliği görevini bıraktı ve 24 Ağustos 1991'den itibaren sadece Devlet Başkanlığı görevini üstlendi. Mihail Gorbaçov'a ve onun Sovyetler Birliği'nde yaptığı reformlara karşı patlak veren bu muhafazakâr harekette, Müslüman Sovyet cumhuriyetleri yöneticilerinin çoğu darbecilere onay vermişti. Darbeden birkaç gün sonra ise aynı yöneticiler ülkelerinin bağımsızlığını ilan ettiler. Sovyetler Birliği'nin dağılmasındaki en büyük gelişme Ukrayna'nın bir halk oylaması ile 24 Ağustos 1991'de bağımsızlığını açıklaması oldu. 25 Ağustos 1991'de de Beyaz Rusya'nın bağımsızlık ilanı, birliğin tamamen dağılmasına sebebiyet verdi. 29 Ağustos 1991'de, Sovyet Komünist Partisi Yüksek Sovyet kararı ile resmen kaldırıldı. Bu karardan sonra Türk Cumhuriyetleri'nden Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de; Özbekistan ve Kırgızistan 31 Ağustos 1991'de; Türkmenistan 27 Ekim 1991'de; Kazakistan 16 Aralık 1991'de yapılan halk oylamaları sonucunda halkın büyük çoğunluğu bağımsızlıklarını istediler²⁵.

Bağımsızlık ilanlarını izleyen üç ay içinde bu karar resmileşti. Bir anda yeni bayraklar, vatana, bağımsızlığa ve ulusa övgüler düzen yeni sloganlar ortaya çıktı. Milli marşın bestelenmesi ve devlet armasının hazırlanması için yarışmalar düzenlendi. Komünist partiler devlet başkanlarının partilerine dönüştü. Rusça'dan başka dil bilinmediği için çat pat konuşuluyor olsa da, ulusal diller resmi yazışma dili oldu. 1991 yılında hepsi Sovyet

²³<http://www.turkbirlik.gen.tr/lang-tr/Makale/107-fuat-ucar/266-tarihsel-suerecte-orta-asyada-rus-sovyet-kueltuer-emperyalizmi.html>

²⁴ M. Emin Resulzâde, "28 Mayıs 1918", **Türk Birliği**, Mayıs 1968, Sayı 26, s. 19.

²⁵<http://www.hissettiklerim.com/hisvbullet/archive/index.php/t-2015.html>; <http://www.armagan.biz/ulkel er/rus/yasam/tarih.asp>.

nomenklaturasından²⁶ gelen ve birkaç ay öncesine kadar hâlâ Moskova'nın sloganlarını körü körüne tekrarlayan yöneticiler, birdenbire Rusya'ya karşı kuşkuyla yaklaşan, Batı'ya dönük, milliyetçi bir söylem tutturdular. 1996 yılında, Moskova'ya kafa tutan ve bakanlar kurulunda Azerice konuşamayan tek bakanı kınayan yetmişlik Haydar Aliyev bir zamanki halinden, eski KGB subayından, Politbüro üyesinden, Sovyet Azerbaycanı'nı 17 yıl yöneten kişiden çok farklıydı²⁷.

Bu dönüşümün ortaya çıkardığı yeni ulus-devletler ciddiye alınmalıdır. Bağımsızlıklar aniden ve sıra dışı ortaya çıkmıştır. Kayıp ulusların tarihsel ve kültürel hafızası ya da Ermenistan, Gürcistan veya Baltık ülkelerinde olduğu gibi bu ortamı hazırlayan bir milliyetçi hareket söz konusu değildir. Şu veya bu cumhuriyet okulun, gazetelerin, televizyonun veya komşularının kendilerine kimlikleri hakkında öğrettikleri şeylerden kuşku duymayan vatandaşların taze ama ortak hafızalarında, bu yeni cumhuriyetlerin varlığı bir gerçekliği ifade etmektedir. Bağımsızlıktan sonra, iktisadi sıkıntılara ve belli bir Sovyet sistemine duyulan özleme karşın hafızalardaki bu kökleşme güçlenmektedir; zaten özlenen o sistem de artık Rusya'dan gelen bir nimet gibi değil, Moskovalı ağabeylerinin bencilce ihanet ettiği bir miras gibi görülmektedir. Özbekistan bir Polonya değildir, ama bir Doğu Almanya veya Bosna da değildir. Bir ulus, yerleşik bir devlet vardır gerçi ortada. Ama bu devleti var etmek için hiçbir zaman savaşılmamıştır. Sovyetler Birliği, istemeden, Türkistan'da muazzam bir ulus imal etme aracı oldu. Milliyetler politikası her şeyden önce var olan milliyetçilikleri, özellikle Rus, Ukrayna, Gürcü, Tatar hatta Kazak milliyetçiliklerini kırmak için düşünülmüştü. Bu yolda, birbirleriyle çekişme halinde ve kuramsal olarak "büyükler" kadar hakka sahip birçok "küçük" halk imal edildi. Böylece var olmayan milliyetçilikler yaratıldı. Kuşkusuz burada amaçlanan şey bu yeni halkları kendi ayakları üzerinde durabilecek birer ulus-devlete dönüştürmek değildi; tam tersine amaç, diğerleriyle birlikte bu halkları da büyük Sovyet bütünü içinde eritme hedefi doğrultusunda, sadece görünüşte var olan bir yönetime indirgemektir.

SSCB'nin ideolojik hedefi halkları Rus dilli bir homo sovieticus (Sovyet insanı) içinde eritmek olsa da, yeni imparatorluğun kurulması sırasındaki stratejik öncelik, dil (Türkçe) veya din (İslam) üzerine kurulu büyük dilsel ve kültürel bütünleri kırmaktı. Bolşevikler Çarlardan daha sıkı İslavcılık politikası gütmeye başlamışlardı. Türklere karşı ezici bir silindir alıp

²⁶ Sovyet sisteminde devletin ve partinin idari yapısına ve bu yapı içerisindeki kişilerin oluşturduğu zümreye verilen ad.

²⁷ Geniş bilgi için bk. Araz Aslanlı-İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Platin Yayıncılık, İstanbul 2005.

yürümüştü. Daha sonra 1937-1938 ve 1943'de Türkeli, Azerbaycan ve Kırım Türklerine yaptıkları, 1918'de yaptıklarının bir başlangıç olduğunu göstermişti²⁸. Bunu yapabilmek için, Stalin milliyet (natsionalnost) kavramını öne çıkardı: Her milli siyasal varlık, tüm tarihsel süreçler sırasında dile dayalı bir kimliği koruyabilmiş bir etnik cemaat olarak tanımlanan asli bir milliyete karşılık gelmeliydi. Bu halk, mensuplarının her türlü siyasal sözleşmesinden ve bilinçli seçiminden bağımsız olarak gelişen, canlı, doğal bir veri olarak sunulmaktaydı. Sovyetlerin bu etnik halk anlayışındaki paradoks, geniş ölçüde yapaylık taşıyan çeşitli gruplaşmalara nesnel gerçeklik statüsü verilmesidir. Bunlar Rus İmparatorluğu'nun Müslüman nüfusu arasında aceleyle gerçekleştirilen gruplaşmalardı. Oysa Müslüman nüfus içinde modern anlamda hiçbir ulusun gelişmemiş olması bir yana, milli sözcüğü bile kendine ait bir devlet ve toprağı bulunmayan dini ve kültürel bir cemaati ifade ediyordu. Sovyet iktidarı, kendi toprağı ve kurumlarına sahip modern bir ulus-devlet oluşturan bir halkın gücünü ve canlılığını hesaba katmak yerine, 1924'te, sonradan her birine birer asli halk atfedilecek olan Sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasını kanun hükmüne bağladı. Bu sanal halkın yüzyıllardan bu yana nasıl siyasi bir cisimleşme bekleyişi içinde olduğunu açıklamak ise antropologlara, dilbilimcilere ve tarihçilere bırakılmıştı. Bu büyük ulusal bölümlemenin esas amacı çok-kavimli bir imparatorluk bağlamında, farklı halkların artık enternasyonalizm diye adlandırılan bir Rus ekseninde bir araya getirilmesini sağlayacak bir yönetim tarzı bulmaktı; bir yandan da, hiç olmazsa kuramsal olarak, halkların haklarına ve çok dilliliğe saygı gösterilecekti. Demek ki, bu cumhuriyetlerin bir yandan devletin biçimsel belirtilerini geliştirirken, diğer yandan da kendi ayakları üzerinde duramamaları gerekiyordu. Her şey buna göre ayarlanmıştı: biçimsiz sınırlar, iç topraklar, cumhuriyetin halkının her zaman azınlıkta olduğu başkentler (Taşkent, Duşanbe, Almatı, Bişkek), azınlıkların başka azınlıklarla iç içe girmesi iktisadi açıdan merkeze bağımlılık, cumhuriyetler arasında doğrudan ilişkilerin olmayışı, vb²⁹.

Yine de, böylece seçilen ve gelişmelerinin nihai aşamasına, yani ulus olma aşamasına eriştikleri varsayılan halklara görünürde bir devletin çeşitli araçları verildi: bir siyasal aygıt, bir devlet yapısı (bakanlar kurulu, devlet başkanı), ulusal bir dil, bir üniversite ve bir bilimler akademisi. Böylece Sovyet sistemi, ulus-devletten bihaber olan bir bölgeye ulus-devlet modelini yerleştirmiş oldu. Müslüman cumhuriyetlere meşruiyetlerinin ve kendilerini tanımlamalarının unsurlarını sağlayan kavramsal (tarihsel,

²⁸ Arın Engin, "Moskofluk-Türklük Savaşları", *Türk Birliği*, Haziran 1966, Sayı 3, s. 15.

²⁹ Oliver Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000.

etnografik, dilbilimsel) araçları oluşturan da Sovyet sistemiydi. Bundan önce var olan bir milliyetçilik bulunmadığından, bu halkların varlığını kanıtlayan tek şey onlara aniden verilen bu ulusal biçimdi. Kuşkusuz pek çok kez yinelendiği gibi, Sovyetlerin asıl düşüncesi yalnızca bir biçimin söz konusu olduğuydu; gerek edebi gerek siyasi olarak içerik, Sovyetik bir içerik olmalıydı. Ancak, her şeye karşın, bu biçim kendi nesnesine hayat verdi. Bir Sovyet cumhuriyeti gerçekmiş gibi görünen boş bir çerçevedir. Kurumlar ve yönetim aygıtı, toplumsal varlıklarını bu çerçeveye borçlu olan bir siyasal kadroyu, bir bürokrasiyi ve bir aydınlar sınıfını doğurmuştur. Toprak, ulusal simgeler, dil; ne kadar yüzeysel olursa olsun okullarda bir ulusal kültüre gönderme yapılması, milliyetçi olmayan, sadece ulusal nitelik taşıyan bir dünya görüşünün yerleşmesine neden olur. Burada milliyetçilik bir ideoloji değil, bir habitustur³⁰; içselleştirilmiş, ulusal çerçevenin işleyişini etkilemediği sürece özgün bir ideolojiyle, yani komünizmle güzelce uyuşan bir yaşam tarzıdır.

Sovyet döneminin en önemli etkisi her insan grubunun sistemli bir şekilde toprak temelinde bölgeselleştirilmesi ve etnikleştirilmesiydi; bu da, o zamana kadar görülmemiş olan bölgeci ve etnik çatışmaların kızışmasına yol açmıştı: kolektivizasyon, bireyin bir kolhoza bağlanması, komünist partinin idari bölümlenme temelinde yapılması. Buna paralel olarak kimlik tek anlamlı bir hale geldi. On yıllık nüfus sayımı ve ülke içi yolculuklarda kullanılan pasaportun beşinci satırı, herkesin kendini devlet tarafından dayatılan listede yer alan tek bir milliyete (etnik gruba) dâhil etmesini gerektiriyordu. Her şeyin belli bir toprağa, bölgeye dayandırılması ile kimliklerin sistemli bir biçimde etnikleştirilmesi bir arada yürütülüyordu. Böylece, etnik ulus-devletin temelleri, tümüyle siyasal bir kimlik, Sovyet Devleti nezdindeki yurttaşlık aleyhine ortaya çıkıyordu. Bu Sovyet Devleti de Ağustos 1991'de, alkol ve benzin buharları içinde yıkılıp gidecekti. Tarih bilimi bize toplumsal olayların yasalarını gösteren bir ışık kaynağıdır ve toplumbilimin temelidir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu ve koca Britanya İmparatorluğu ayrı ayrı uluslardan meydana geldiği için dağılmadı mı? Tıpkı öylece Sovyet İmparatorluğu da dağılıp gitmiştir.

Benedict Anderson'ın sömürge dönemi Güney Amerika çözümlemesinden çıkan tezi, Türkistan'da Sovyet sistemi çerçevesinde bir ulus-devlet

³⁰Aristoteles'ten gelen ve skolastiğin de kullandığı terim. Bir tür nitelik; sürekli bir davranış biçimi; kalıcı ve sürekli durum. En basit anlamıyla farkında olmadan kazanılmış düşünce, davranış ve zevk şablonları. Habitus kavramı hakkında bk. Bediz Yılmaz, "Hayatta Kalmak Yaşamak Değildir Kent Yoksulu Göçmenlerin Gündelik Yaşam Mücadelelerini Habitus kavramıyla Düşünmek", *Mülkiye*, Sayı 255, s. 203-226.

modelinin kök salmasını açıklamak için uygundur³¹. Bu ülkeler için bir model olma olasılığı taşıyan ve bu ülkelerle dostluk, kardeşlik ve işbirliği çerçevesinde iyi ilişkilerini sürdürmek, geliştirmek isteyen Türkiye'nin karşısında yine bu cumhuriyetlere model olabilme, hatta devrim ihraç edebilme peşindeki İran, Suudi Arabistan vb. gibi ülkeler de bulunmaktadır³². Türkiye bu cumhuriyetlerin yeniden yapılanma sürecinde bu ülkelere destek veren ülkelerin daima en başında yer almış, bugüne kadar ikili ve çok taraflı birçok projenin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bunlar içinde eğitim amaçlı olanları önemli yer tutmaktadır³³.

Evvvelce hiçbir ulus deneyimi olmayan bir bağlamda milliyetçiliği ortaya çıkaran şey, sömürgeci güç tarafından yerleştirilen idari, kültürel ve siyasal habitustur. Bu kesimlerin halleri kendilerini yukarı çekerek ayırdıran dilinde, yaşam tarzı ve pratiklerinde (*habitus*'unda) gösteriyor³⁴.

Bunun yanında, dayatılan her ulus-devlet yapısı otomatik olarak bir ulus bilincinin ortaya çıkmasına neden olmaz. Keza, bir toplumsal dokunun, bir sivil toplumun doğması da böyle bir bilinci yaratmayabilir; bir sivil toplum, dayatılan bir devletten ne kadar uzak olursa olsun bu devlete karşı farklı bir ifade bağlamı oluşturamaz, oluşturmak amacı da gütmeyen zaten. Kısacası, ulusal bir habitusun ortaya çıkması için sömürgeci gücün bir ulus-devlet yapısı kurması yeterli değildir; üstelik Moskova'nın amacı da çeşitli ulus-devletler kurmak değildi. Ama Güney Amerika ve Türkistan'daki gelişmelerin gösterdiği gibi, bu bazen mümkün olabilir. Demek ki, sömürge habitusundan modern milliyetçiliğe geçiş ulus-devlet kadrolarının ilgili seçkinler ve toplumlar tarafından sahiplenilmesi sürecine dayanır. Bu sahiplenme süreci soyut ve aslında batılı bir evrenselci modelden değil, her toplumun kendine özgü tarihinden hareketle oluşur: İthal devletin tarihselliği diye bir kavram vardır.

Dolayısıyla Sovyet Türkistanı'nda, karşı olgusal durumların işlevi, geçmişe bakarak ithal modeli sahiplenmek değildir. Yine de bu noktada uygulayıcıların kafalarının gelişmelere açık olup olmadığından emin değiliz. Ciddi tarihçilerin şimdiye kadar görülmüş olan en iddialı toptan karşı olgusallaştırma girişimi diye niteleyebilecekleri Sovyet coğrafyasında uluslar inşa edilmiş olduğu halde, bir şekilde onların inşa edilmemiş olduğu

³¹Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Verso, London 1991, <http://books.google.com.tr/boks>.

³² B. Zakir Avşar, "Türk Cumhuriyetleri Arasında İletişim", *Avrasya Etüdüleri*, İlbahar 1996, Cilt 3, Sayı 1, s. 102.

³³ Berrak Kurtuluş, "Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasında Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliği", *Avrasya Etüdüleri*, İlbahar-Yaz 2000, Sayı 17, s. 42.

³⁴ F. Kentel-M. Ahıska-F. Genç, *Milletin Bölünmez Bütünlüğü Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilikler*, Tesev Yayınları, İstanbul 2009, s. 47.

varsayımıyla hareket etmediklerini görürüz. Tarihçilerin asıl amacı bir senaryo kurgulayıp, bu ulusların ihtiyaçlarının hâlihazır mevcut başka yollarla nasıl karşılanabileceğini hesaplayarak, ekonomilerinin büyümesinde ulus-model katkısının hiç de azımsanmayacak ölçüde önemli olduğunu vurgulamaktır. Geleneksel bir karşı olgusal örneğe dönersek, dünya tarihinin Rusya’da komünizmin biraz daha devam etmesi halinde nasıl tamamen farklı bir yönde seyredeceğini, verilere dayanarak kanıtlanma girişimlerini değerlendirebiliriz. Bunun gibi küreselleşmenin, yüzyılın siyaseti ve ekonomisi bakımından doğurduğu sonuçlar hakkında yorumlar da üretebiliriz. Ancak tarihçiler, siyasetçiler ve ekonomistlere göre bu sorunlarla daha az uğraşmaktadırlar.

Ulus-devlet kurgusunun, Türkistan örneğinde sınırlamaları oldukça ağırdır. Süleyman Demirel’in salt niceliksel bir Türk Dünyası hakkında “Türkiye, Kafkaslar ve Türkistan’daki yeni bağımsız devletlerin birçoğu için bir kültürel merkez ve çekim merkezidir” şeklindeki ifadesini genel olarak değiştirmek mümkün değildir. Gerçekten de Türk liderleri Türkiye’nin bölgedeki rolünü hem bir görev ve sorumluluk hem de bir fırsat ve menfaat meselesi olarak görmektedir³⁵.

Öyleyse tarihçiler radikal toplum mühendisliği projelerinden yararlanmalıdır. Nasıl ki şairler gece deniz kenarında oturup, aya bakarak ilham alıyorsa tarihçiler de Sovyet tarihinden yararlı fikirler üretmek için faydalanabilirler. Tanımlanması esasen hayli zor olan bu türdeki keşifler görmezden gelinecek kadar etkisiz olmasa gerektir. Çünkü Türkistan’daki ulus-devletleri Sovyet kalıbı içinden çıkarmak ve bu alan dışından verilerle inşa etmek müthiş derecede verimli sonuçlar doğurabilir. Ne var ki bu da problemi çözmeye yetmeyecektir.

Ulus-Devlet modeli kurgusu tarihçilerin gözünde sadece marjinal bir değer taşımıyorsa, toplumsal gerçeklikler yaklaşık bir biçimde ifade edilmek zorundadır. Toplumsal pratikte tabandaki dayanışma grubu Sovyetleştirme sırasında kendi varlığını sürdürmeyi başardıysa da, elit tabaka için durum farklıdır. Geleneksel eşraf yok edilmiştir. Örnek olarak 7 Nisan 1940’da Polonya’nın elit tabakası Stalin’in emriyle yok edilmiştir³⁶.

Ama gene de, günümüzde devlet ile kırsal cemaatler arasında köprü görevini sürdüren, statülerini ve gelirlerini böylesi bir işlevin sistemleştirilmesinden alan bir kırsal eşraf kategorisinin (kolhoz başkanları) sürekli-

³⁵ Yılmaz Bingöl, “Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye’nin Politikası Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Meseleler”, *Avrasya Etüdüleri*, Yaz-Sonbahar 1998, Sayı 14, s. 5.

³⁶ *Milliyet*, 8 Nisan 2011.

liğini gözlemliyoruz. Günümüzde, Türk Dilli cumhuriyetlerin yöneticileri, SSCB döneminde de iktidarda olan siyasal elitlerdir. Bunun yanında ekonomik kalkınma sorunları da uluslaşma sürecinde zorluklar yaşanmasına sebep olmaktadır³⁷.

İktidar mücadeleleri tabandaki grupların bütünlüğünü güçlendirirken, bir yandan da zorunlu olarak aygıtın, iktidarın ve resmi ideolojinin mantığının kalıbından geçen, tek ufku devlet ve yeni ulus olan yeni bir siyasal seçkinler sınıfı doğurur. Bu seçkinler hayli tekdüze bir profesyonel eğitim (mühendislik) alırlar, partiye girerler, biçimsel bir Ruslaşmaya tabi tutulurlar, bir ideolojik koda bağlılık olan oyunun kurallarını kabul eder hatta içselleştirirler. Ama hedef SSCB düzeyinde faaliyet göstermek değildir, zaten bu düzey onlara kapalıdır³⁸.

Eski Sovyet cumhuriyetleri, demokratikleşmeden önce ulus-kimlik bilinci yaratma ve devlet inşasına öncelik vermişlerdir. Bunda elbette Sovyet devlet geleneğinin bir anda terk edilememesi ve Sovyet döneminde iktidarda olan siyasi elitlerin bağımsızlık sonrasında da yönetimde kalmalarının önemli rolü vardır. Bağımsızlık sonrasında, yöneticiler iktidarı kaybetmemek için rejimi başkanlık şekline dönüştürme ve temsilin önemli bir aracı olan parlamentoların rollerini azaltma yönünde bir tavır sergilemişlerdir. Çok partili bir sistem olmadığı gibi, seçim dönemlerinde hâlâ tam bir demokratik sistem görülememektedir. Nomenklatur olarak adlandırılan siyasi elitler, bağımsızlık sonrasında söylemlerini değiştirmiş olsalar da, siyasi tutumları Sovyet döneminden kalma baskıcı ideolojinin devam ettiğini göstermektedir³⁹.

Komünist ideolojinin terk edildiği yeni devlet yapılanmalarında, serbest piyasa ekonomisini benimseyen "laik otoriter" yönetimlere rastlamaktayız. Otoriter yapılandırmaları sebebiyle, uluslar arası sistem tarafından insan haklarına, BM Antlaşmaları'na ve AGİT prensiplerine saygıya davet edilen devlet yöneticileri, kendilerini şu şekilde savunmaktadırlar: "komünist totalitarizmden liberal demokrasiye geçişte, iç dengeler göz önünde

³⁷ Aslıhan P. Turan, "Orta Asya'da Dönüşüm", http://www.bilgesam.org/tr/index.php/images/stories/bilgesam/soyylesi/index.php?option=com_content&view=article&id=619:orta-asyada-doenuemv&catid=83:analizler-ortaasya&Itemid=149.

³⁸ Oliver Roy, a. g. e., s. 9.

³⁹ Thierry Kellner, "Evolution des régimes en Asie Centrale: dérive autoritaire, violences politiques et perspectives incertaines, www.diploweb.com.

bulundurulduğunda, istikrarın sağlanması ve ülkenin bir arada tutulması, otoriter yönetimi gerekli kılmaktadır"⁴⁰.

Burada iç dengelerden kastedilen, bölgesel ve küresel devletlerin Hazar Havzası'nda giriştikleri nüfuz mücadelelerinin Türkî Cumhuriyetlerinin iç politikalarına etkisi, bölge devletleri arasında güvensizliğin sebep olduğu silahlanma yarışı, fakirlik ve yozlaşma, uyuşturucu ticareti ve organize suçlardır. Bunların yanında etnik çatışmaların sıklıkla yaşandığı bölgede, otoriter yönetimler kurtarıcı olarak görülmüştür.

Diğer taraftan Sovyetlerin dağılmasından sonra Kafkasya ve Türkistan politik dürtülerle yeni bir çatışma ve kriz alanı olarak görülmeye başlanmıştır. Dış güvenlik problemleri, bazı Türkistan devletlerinin stratejik analizlerinde önemli bir alan haline gelmiştir. Güvenlik sorunu önemli olduğu için bölgesel ve bölge dışı aktörlerin kendi çıkarlarıyla çakışan ya da örtüşen konularda bu alana girmeleri şaşırtıcı değildir. Bu kaçınılmaz olarak orta ve uzun vadede ortaya çıkabilecek tehditlere yaklaşımla ilgili bir sorundur, çünkü temelde şu iki kavrama merkezi bir önem verilmektedir: bölgesel entegrasyon ve işbirliği. Bu iki kavram aynı zamanda iç tehditler için de hayati önem taşımaktadır⁴¹.

Aslında bu Türkistan devletlerinin karşılıklı ilişkilerinin siyasal biçimi, daha genel bir şablonon sadece özel bir boyutudur. Türkistan devletlerinin Türk lehçeleri konuşan halkının tarihi, sosyalizmin bu toplumlar üzerinde zamansız bir evrim aşamasında yozlaşmış olan etkisinin tarihiyle aynı sorunları ihtiva etmektedir. Tarihin görünürdeki bu iki ayrı tariki, aslında aynı yola çıkmaktadır ki, bu da milli devletlerdir. Yeni ulus-model kurgulamalarıyla gelişmekte olan bu devletlerin, Türk milliyetçiliğini ithal mi yoksa ihraç mı ettiklerine bakılarak bile, öz ve biçim bakımından bir oldukları söylenebilir. Türk dilli devletlerin tarihsel ve kültürel olarak iç içe geçmiş hallerinin başka türlü izahları mümkün görünmemektedir.

Bu coğrafyalarda görünürdeki yeniden gelenekselleştirme, devlet tarafından ortaya atılan bir toplumsal örgütlenme talebine uyumlanmadan başka bir şey değildir. Gerçek şu noktada berraklaşıyor ki, uzun vadeli düşünülüğünde ulusal model tercihlerinin kapsamı, kurumsal ve tarihsel kısıtlamalar nedeniyle ciddi şekilde daralabilecektir. Gerek sistemsal, gerek

⁴⁰ Mustafa Aydın, **New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament**, SAM Papers, <http://www.sam.gov.tr/perceptions/sampapers/SAMPAPERNO697.pdf>.

⁴¹ Amanov, *a. g. e.*, s. 406; Bu konuda bir örnek olarak bk. Murat Şahin, "Özbekistan'ın Bölgesel Güvenlik Alanındaki Girişimleri", **Avrasya Etüdleri**, Sonbahar-Kış 1999, Sayı 16, s. 39-50; Ayrıca bk. Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", **Avrasya Etüdleri**, Kış 1996/97, Sayı 4, s. 2-22.

ekonomik entegrasyon faktörlerini birbirinden ayırmak, Türkistan devletlerinin tarihsel olan dinamik analizini yapmaktan vazgeçmek anlamına gelecektir⁴².

Bilindiği gibi 1917'den beri 20. Yüzyıl boyunca Sovyetlerin uyguladığı stratejinin en önemli özelliği Türkistan bölgesini Avrasya'nın önemli siyasi ve ekonomik güç merkezlerinden tecrit etme becerisini göstermiş olmasıdır⁴³. Buna karşılık Türkiye, İran, Hindistan, Çin gibi bu güç merkezleri bu uygulayıcıya yandan ateş açma başarısını gösterememişlerdir. Bu konuda ABD'nin ayrıcalığı, komünizmin genişleme sürecinde, bunu önlemede etkili olan soğuk savaş başarıyla sonuçlandırmasındadır.

1991'de bağımsızlıklarına kavuşan bu cumhuriyetlerin son yüzyıldaki yakın geçmişlerinde bağımsız olduklarını gösteren bir kayıt mevcut değildir. Ayrıca bu bağımsızlık onlara 19. yüzyılın sonlarında kendilerini işgal eden Ruslar tarafından bir nevi hediye edilmiştir. Yani başka bir ifade ile bu bağımsızlıklar ne siyasi ne de askeri bir mücadele ile kazanılmıştır. Dünyada örneği çok az olan belki de kolay kazanılan bu bağımsızlık, Moskova'nın siyasi bir tercihi veya planı sonucunda ortaya çıkmıştır. Şimdi sorun bu bağımsızlıkların muhafazasıdır⁴⁴.

Yukarıdaki satırlara binaen söylemek gerekirse, bu türden bağımsızlıkların değeri, bizim fiilen tanıdığı olduğumuz tarihsel olayları mı, yoksa Sovyetlerin bizzat benimsediği, değiştirdiği ya da yeniden yorumladığı şartları mı kabul edeceğimizde ortaya çıkmaz. Örneğin Sovyetlerin de kabul ettiği komünist gelişmenin uzun dalgalarının, hatta artçı şoklarının geçersizliğinin kanıtlanması ya da milliyetler üzerine yanlış yöntemler uyguladığının anlaşılması daha az enteresan görülmemelidir. Sorun daha çok, Sovyetlerin çözümsel modelinin, diğer ekonomik ve siyasal sistemlere göre üstün olup olmadığına düğümlenecektir. Bu sorun doğrudan doğruya tarihe Marksizan yaklaşımla ilgili bir durumdur. Çünkü Sovyetler, temelde sosyalist nitelik taşıyan bir üretim tarzıyla belirlenmiş sınırlar içerisinde ortaya çıktığı görülen fikir ya da kültür sistemlerini idame ettirememiştir. Sovyetlerin kuram ve tarih hakkındaki evrensel hareketi, dağılmasından sonraki süreciyle çelişkiye düşmüştür.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Sovyetlerin kendi kaynaklarını ve yükümlülüklerini içeren sistemi tartıştığı uzun bibliyografik notlar, bu ko-

⁴² Bu konuda geniş bilgi için bk. Esra Hatipoğlu, "Orta Asya Cumhuriyetleri Arasında Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon Hareketleri, *Avrasya Etüdüleri*, İlkbahar-Yaz 2000, Sayı 17, s. 49-66.

⁴³ Amanov, a. g. e., s. 406.

⁴⁴ Nadir Devlet, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları", *Avrasya Etüdüleri*, Kış 1995, Cilt 1, Sayı 4, s. 30.

nulara bir ölçüde ışık tutmaktadır. Ayrıca, geçiş süreci bu süreci açıklamaya çalışan uzmanlar arasında sıcak bir konu haline gelmiştir. Bir tarafta Doğu Avrupa ya da Sovyetler Birliği ve Güneydeki Portekiz ve İspanya rejim geçişleri arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte bunlara 1974 yılında Portekiz’de başlamış olan aynı demokratikleşme dalgasının parçası olarak bakmak gerektiğini savunan geçişçiler yer almaktadır, diğer taraftan farklı olduğunu savunanlar vardır⁴⁵.

Burada sadece Sovyetlerin geçiş sürecine ilgisinin, asıl olarak neden-sonuç ilişkilerinden çok, değişkenliğe ve birleşimlere dönük olduğuna işaret edebiliriz. Çünkü yukarıdaki analizler, siyasal-ekonomik düzenlemelere dikkat çekilmesi ve farklı tarzlarda yeşerip filizlenerek güçlenen çeşitli değişkenleri anlamamıza olanak sağladığı için değerlidir.

Bu analizlerden anlaşıldığına göre yeni seçkinler Sovyet sisteminden hareketle bir ulusal çerçeveye bağlanmışlar ama bir kültür, hele bir milliyetçi ideoloji oluşturmaya hiç çalışmamışlardı. Özellikle de, eserleriyle ve araştırmalarıyla bu milli tahayyülü canlandırmaya çalışan bir milliyetçi entelektüeller kategorisine rastlanmaz. Tersine gerçek entelektüeller, Kırgız Cengiz Aytmatov veya klasik Fars kültürünü canlandırma tasasındaki Tacik şairler gibi evrenselcidir. Bunun nedeni basit: Sovyetler’in gözünde ulusal inşa, homo sovieticusun yaratılmasına giden yolda bir aşamadan başka bir şey değildi, bu yüzden ulusal inşaya fazla gerçeklik verilmemesi gerekiyordu. Biçimde ulusal, temelde sosyalist düsturuna göre ulusal yaratının bir koda ve biçime tabi kılınması, sınırlandırılması da buradan kaynaklanır. Uluslar Avrupası’nın milliyetçi ideologları ulusal dilde kütüphaneler doldururken, Sovyet dönemindeki milliyet imalatçıları vitrin süslemekle yetinmişlerdir.

İdeolojik üretimin hem Sovyet düzeninde hem de yeni milliyetçi üretimde zayıflığı sabit bir veridir. Demek ki Sovyet mirasının doktrinle bir ilgisi yoktur. Bağımsız devletler kendilerine bir hakikilik sağlayabilmek için gerçekten de Sovyet yöntemlerini kullanmışlardır (dil ve alfabe reformu, tarihin yeniden yazılması). Böylece, doğmalarına neden olan stratejik kısıtlamaları onlar da uygulamışlardır: Pantürkizm, Panislâmizm bloklarını reddetmeyerek güçlü, kişiselleşmiş ve yekpare bir bütün olmak isteyen devlet modelini tekrar hayata geçirmişlerdir⁴⁶.

⁴⁵ Murat Arık, “Komünizm Sonrası Geçişin Çelişkileri”, *Avrasya Etüdüleri*, Sonbahar-Kış 1999, Sayı 16, s. 53 vd.

⁴⁶Oliver Roy, a. g. e., s. 7-19.

Her şeye rağmen Avrasya coğrafyasında önemli bir yaşama alanı oluşturan Türklük realitesine ilgi adeta doğal bir gelişim süreci olarak hızla artış eğilimi gösterdi. Türkçülük hem bir aidiyet alanı olarak hem de bilimsel araştırma ve çalışma alanı olarak olağanüstü şekilde bir gelişme gösterdi. Bağımsız altı devletiyle yeniden gündeme gelen Türkçülük, artık sadece esir Türkleri Sovyet boyunduruğundan kurtarmak olarak ele alınmıyor, sadece antropoloji ve etnoloji olmaktan çıkıyor. Türkçülük bugün artık Dünya ülkeleri tarafından tanınan, bu ülkelerin aydınları arasında araştırılan ve tartışılan, yön verilmeye çalışılan bir alandır⁴⁷.

Türkçülük, Kafkasya ve Türkistan devletlerinde ulus-model inşası için de şüphesiz en önemli referanstır. Türkçülük öğrenim ve öğretimi sadece entelektüel aydın sağlamakla kalmaz. Araştırmalar doruğuna vardığında, Türk Dünyası'na kendi anlık deneyimlerini aşarak, kendine ilişkin belli bir toplumsal bilinç düzeyine erişmesini sağlayan meşruiyeti de sağlar. Açıktır ki, tarih alanlarının pratik bağlantılarında ideologlarca kullanılma ihtimali yüksek olan veriler bulunmaktadır. Tabii ki böyle durumlarda bu tarihçi-ideologların sorumlulukları da önemlidir.

Sonuç

SSCB'nin dağılmasından sonra Avrasya coğrafyasında kurulan Türk dilli devletler, 21. yüzyıla yeniden ulusal yapılanma sürecinden geçerek girmişlerdir. Esasen bu ülkelerde geçen yirmi yıllık dönemde önemli gelişmelerin kaydedildiği söylenebilir. Dile getirilmesi gereken ilk gözlem, bir etkiden söz edilebileceği kadarıyla, Sovyetlerde etkili olan Markist ekolden çok, tarihte yeni ulus-model dalgası denilebilecek şeyle ilgilidir. Açıkça toplumsal açıdan faydalı olan yenilikler, bu ülkelerde fiilen bir meşruiyet sorunu yaratmaz. Özünde gelenekselci olan bazı sosyal kesimlerin ya da Sovyet döneminin elit kesimlerinin bile çağın yönetim sistemlerine uyum sağlamak adına bu tür yenilikleri benimsemekte güçlük çekmeyeceği ortadadır. Eski Sovyet döneminde en ufak ulusçuluk akım ve fiillerine karşı şiddetli direniş gösterildiğini biliyoruz. Fakat, modern teknolojik süreçler vasıtasıyla sanata ve bilime de aynı derecede direniş gösterildiğine pek rastlanmamaktadır. Diğer yandan yönetsel sistematik yenilikler öncelikle bu sistemlerin uluslar arası alanda meşruiyetini gerekli kılmaktadır ve geçmişe dayalı bir silik sayfa ya da tarihsel temelsizlik ciddi boyutlarda sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu yenilikler liberalizmin komünizm karşısındaki zaferi olarak sunulabileceği gibi, ulussuzluk karşısında ulusluluğun, kültürsüzlük karşısında milli kültürün, dilsizlik karşısında dilli olma-

⁴⁷ B. Ersanlı Behar, "Türkçülük Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı Yıllar)", *Avrasya Etüdleri*, Sonbahar 1996, Cilt 3, Sayı 3, s. 2.

nın yeniden dirilişi olarak da sunulabilir. Türk Dünyası'nda son 20 yılın deneyimi bu eğilim çerçevesinde sürekli değişim yönünde olmuştur. Bu değişim süreci bu ülkelerin bazılarında renkli devrimlere yol açan yanlış davranışlar dışında, amacına ulaşma yolunda hızla mesafe kat etmektedir.

Buna rağmen söz konusu ülkelerin uluslar arası alanda diplomatik ilişkiler tesis etmek amacıyla dış temsilcilikler açarak örgütlenmeleri, haberleşme ve ulaşım imkânlarını geliştirmeleri, hukuki ve finansal altyapıyı kurmaları altı çizilecek noktalardır. Bu ülkeler kuşkusuz kendi bağımsızlık bayrakları altında iktisadi ve sosyal tarih zemininde buluşmakla beraber liderleri, tarihin en azından yararlanabilecekleri kısmının kendi ulusal tarihleri olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Dolayısıyla demokrasiden taviz vermeden ilerideki Türk birliği buluşması da bu yolla gerçekleşecektir. Milliyetçiliğin Türk Dünyası'nda nasıl algılandığına baktığımız bu tarih ve toplumsal hafıza yolculukları için "ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz" demek gerekiyor. Şimdi Türk Dünyası'nda neler yapılıyor, ya da neler yapılıyor olması gerektiğine dair birkaç şey söyleme ihtiyacı hissediyorum. Gerçi bizim işimiz Türk Dünyası'na neler yapması gerektiğini anlatmak değil. Türk Dünyası'nın çeşitli bölgelerinde zaman zaman yaşanan krizler konusunda da çok fazla tenkitler yapmaya da gönül elvermiyor. Bu krizlerin gerçek doğası herhalde başka bir zeminde tartışılacak konuları oluşturmaktadır. Burada benim asıl Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinde etnik zihniyete dayanan milliyetçilik anlayışına yaptığı çok ilginç ve sanırım yararlı referanslarla bağlantılı olarak söylemek istediğim birkaç şey olacak. İşin doğrusu Türkçülük ve milliyetçilik sorununu nasıl adlandıracağımız da o kadar önem arz etmemektedir. Biz bu sorunu ona sistemli bir şekilde kafa yormuş olan aydınlara duyduğumuz minnet borcunu göstermek için yine zihniyet tarihi diye adlandırıyoruz. Bu konuda Azerbaycanlı Hüseyinzâde Ali'nin ve Ziya Gökalp'ın katkıları da muazzam değer taşımaktadır. Şimdi fikre entegre olmuş veya Pan-Türkizm'e yakın başlamış birçok bilim ve fikir adamımız bulunmaktadır. Yine adının anılmasını gerekli duyduğum Fuad Köprülü de böyledir. Türkçülük okulunun güçlü taraflarından birisi, özgün katkılarda bulunabilecek herkese kucak açacak kadar büyük bir okul olmasıdır. Bugün Sovyet sonrası bağımsız ülkeler Türk kültür çevresi içerisinde değerlendiriliyorsa ki böyledir, bunda bu fikir okulunun payı yadsınamaz. İşte tarih ilminin pozitif sonuçlarından biri, bütün maddi ve manevi boyutlarıyla geçmişini yeniden yaratma ve canlandırmaya yürekten bir bağlılık duyulmasıdır. Öte yandan tarihsel açıklamanın toplumsal bağlantı geçmişlerinden uzak duramaması, yeniden canlandırmacı kurgulamaların ortaya çıkmasına neden olur. Bu nedenle Türkçülüğün evsafi kültürel, duygusal, sosyal, dini, irsi ve ırki çerçevede değerlendirilir. Tarihi, toplum-

sal bağlantı taşıyan her türlü geçmişten arındırarak tanımlamak mümkün olmadığına göre, bunun elzem kılacağı muhafazakârlığı da göz ardı edemeyiz.

KAYNAKÇA

- AMANOV, Ş., **ABD'nin Orta Asya Politikaları**, Gökkuşbe yayıncılık, İstanbul 2007.
- ANDERSON, B., **Imagined Communities**, Verso, London 1991, <http://books.google.com.tr/boks>.
- ARMAOĞLU, F., "Barış İçinde Birarada Yaşama'nın Sovyet Yorumu", s. 283-314, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/27//5FahirHARMAGANOGLU.pdf>.
- ARIK, M., "Komünizm Sonrası Geçişin Çelişkileri", **Avrasya Etüdüleri**, Sonbahar-Kış 1999, Sayı 16, s. 51-68.
- ASLANLI, A.-HESENOV, İ., **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Platin Yayıncılık, İstanbul 2005.
- AVŞAR, B. Z., "Türk Cumhuriyetleri Arasında İletişim", **Avrasya Etüdüleri**, İlkbahar 1996, Cilt 3, Sayı 1, s. 101-113.
- AYDIN, M., **New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament**, SAM Papers, <http://www.sam.gov.tr/perceptions/sampapers/SAMPAPERNO697.pdf>.
- BAYTUGAN, B., **Kuzey Kafkasya (1917-1970)**, Yedi Yıldız Yayınları, Samsun 1998.
- BEHAR, B. E., "Türkçülük Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı Yıllar)", **Avrasya Etüdüleri**, Sonbahar 1996, Cilt 3, Sayı 3, s. 2-20.
- BENNINGSEN, A.- QUELQUEJAY, C. L., **Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslâm'ın 400 Yılı**, Çev. Nezih Uzel, Kent Basımevi, İstanbul 1981.
- BİNGÖL, Y., "Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye'nin Politikası Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Meseleler", **Avrasya Etüdüleri**, Yaz-Sonbahar 1998, Sayı 14, s. 1-17.
- BRZEZİNSKİ, Z., **Büyük Satranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Yayıncılık, İstanbul 2005.
- BUDAK, M., "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya", **Avrasya Etüdüleri**, Kış 1995, C. 1, S. 4.
- ÇELİKPALA, M., "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", **Kafkasya Dergisi**, Mart 2006, S. 1, s. 38-51.
- DEVLET, N., "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları", **Avrasya Etüdüleri**, Kış 1995, Cilt 1, Sayı 4, s. 30-39.
- EFEGİL, E.-AKÇALI, P., **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite**, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2003.
- ENGİN, A., "Rus baskısındaki Türklerde Uyanıklık ve Türk Birlikçiliği", **Türk Birliği**, Nisan 1967, Sayı1, s. 4-7.

- ENGİN, A., "Moskofluk-Türklük Savaşları", **Türk Birliği**, Haziran 1966, Sayı 3, s. 15-17.
- ERER, T., "Türkleri Nasıl Parçaladılar?", **Türk Birliği**, Temmuz 1966, Sayı 4, s. 38-39.
- FULLER, G. E., "Yeni Bir İmparatorluğa Doğru mu? Rusya Kafkasya ve Orta Asya", Çev. H. Mansur Nevruz, **Birleşik Kafkasya**, Mart-Nisan-Mayıs 1996, Sayı 6.
- HATİPOĞLU, E., "Orta Asya Cumhuriyetleri Arasında Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon Hareketleri", **Avrasya Etüdüleri**, İlkbahar-Yaz 2000, Sayı 17, s. 49-66.
- HIZAL, A. H., "Kuzey Kafkasya İstiklali ve Türkiye Matbuatı (1918)", **Birleşik Kafkasya Dergisi**, Mayıs-Haziran-Temmuz 1965, Sayı 4.
<http://www.armagan.biz/ulkeler/rus/yasam/tarih.asp>.
<http://www.hissettiklerim.com/hisvbullet/archive/index.php/t-2015.html>
<http://www.turkbirlik.gen.tr/lang-tr/Makale/107-fuat-ucar/266-tarihsel-suerecte-orta-asyada-rus-sovyet-kueltuier-emperyalizmi.html>.
- KELLNER, T., "Evolution des régimes en Asie Centrale: dérive autoritaire, iolences politiques et perpectives incertaines, www.diploweb.com.
- KENTEL, F.-AHISKA, M.-GENÇ, F., **Milletin Bölünmez Bütünlüğü Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilikler**, Tesev Yayınları, İstanbul 2009.
- KURBANOV, E., "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", **Avrasya Etüdüleri**, Kış 1996/97, Sayı 4, s. 2-22.
- KURUBAŞ, E., "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi (UHP)**, 2006, Cilt 2, Sayı 5, s. 112-133.
- KURTULUŞ, B., "Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasında Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliği", **Avrasya Etüdüleri**, İlkbahar-Yaz 2000, Sayı 17, s. 41-47.
- KURUBAŞ, E., "Uluslararası Topluluğun Temel Birimi Olan 'Ulus' Üzerine Kavramsal ve Kuramsal Bir İnceleme", **Adnan Tezel'e Armağan**, Marmara Üniversitesi Yayını, No. 600, İstanbul 2000.
- RESULZÂDE, M. E., "28 Mayıs 1918", **Türk Birliği**, Mayıs 1968, Sayı 26, s. 17-21.
- ROY, O., **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000.
- SADOĞLU, H., "Rus Dil Politikaları ve Bugünkü Türk Lehçeleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Aralık 2002, Sayı 141.
- SARAY, M., **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil yayıncılık, İstanbul 1993.
- SARAY, M., **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)**, TKAE Yayını, Ankara 1987, s. 26-30; Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK Yayını, Ankara 1999.
- SMİTH, A. D., **State and Nation in the Third World, The Western State and African Nationalism**, A Member of the Harvester Press Group, Britain 1983, s. 122-123.
- ŞAHİN, M., "Özbekistan'ın Bölgesel Güvenlik Alanındaki Girişimleri", **Avrasya Etüdüleri**, Sonbahar-Kış 1999, Sayı 16, s. 39-50.

TURAN, A. P., "Orta Asya'da Dönüşüm",
[http://www.bilgesam.org/tr/index.php/images/stories/
bilgesoylesi/index.php?option=com_content&view=article&id=619:orta-asyada-
doenuemv&catid=83:analizler-ortaasya&Itemid=149](http://www.bilgesam.org/tr/index.php/images/stories/bilgesoylesi/index.php?option=com_content&view=article&id=619:orta-asyada-doenuemv&catid=83:analizler-ortaasya&Itemid=149).

YANAR, S., **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, IQ Yayınları, İstanbul, 2002.

YILMAZ, Y., "Hayatta Kalmak Yaşamak Değildir Kent Yoksulu Göçmenlerin Gündelik Yaşam Mücadelelerini Habitus kavramıyla Düşünmek", **Mülkiye**, Sayı 255, s. 203-226.